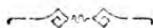

Задля родини.

Сповіданє

Сергія Єфремова.

I.

Отець Мойсей помер. Ще за тиждень до сього ніхто не сказав би, що він стоїть на божій дорозі. Отець Мойсей хоч був і не дуже міцний на здоров'є, та все-ж таки його не можна було назвати і слабосилим. Се був невеличкий, сухорлявий чоловік з симпатичним, хоч і негарним обличчєм, суворий з виду, але добрий душею. Нічого не було такого, щоб віщувало йому наглу смерть. Але за тиждень перед сим йому трапило ся сповідати недужого чоловіка, що жив по той бік за річкою. Діло було весною, у повінь; річка невеличка звичайно, тепер розлила ся широко кругом, розмивала береги і бурліла, наче й справді що путне. Переїздячи річку на хисткому човні, отець Мойсей перекинув ся і, хоч не втопив ся зовсім, бо пригода трапилась на мілкому, він весь промок, застудив ся і зараз же занедужав. Повстало запаленє в легких і лікар тільки головою похитав, коли його покликано до недужого. За кілька днів ми застаємо отця Мойсея вже на столі...

Сумно в невеличкій салі церковного дому. Посеред салі стоїть великий стіл, на якому положили вже холодне тіло о. Мойсея. Тихо, розмірено розносить ся по хаті го-

лос діякона, що повагом читає євангелію, поглядуючи иноді на свічки, що палали в ставнику, в головах мерця... І се сумне, тягуче читання ще гірше хапає за серце і ще більше пригнічує душі людей, що зібрали ся в сій невеличкій селі, колись веселій, а тепер оповитій тугою та смутком... Крізь відчинені двері видко в сінях віко від труни, що стоїть прихилене до стіни. В хаті накаджено ладаном і сиві круги пахучого диму здіймають ся до стелі.

Кругом тіла зібрала ся семья небіжчика. Ось стоїть висока, огрядна жінка — матушка. Її заплакані очі якось тупо встромлені в куток, де висять образи; погляд її наче завмер і не має ніякого виразу. Вона стоїть нерухомо, не тямлячи, що діється круг неї. То знову вона очумається і починає розуміти всю ту страшну подію, що пронесла ся над її тихим житєм, немов буря нагла, несподівана і дужа, розбила той тихий спокій, з якого вона вже давно не виходила. Тоді вона знову припадає до голови свого чоловіка і голосне ридання розноситься по хатах. Після такого вибуху горя знов надходить реакція; знов дивиться вона мовчки на дороге обличчя, наче хоче надивити ся в останнє, зазначити міцно образ його в своїй душі. Але чудні думки иноді приходять їй в голову: вона слідкує-стежить очима за мухою, що лазить по мертвому обличчю і їй здається, що зараз о. Мойсей повинен махнути рукою, щоб зігнати уїдливу муху. Матушка ще не звикла до своєї страти і иноді просто віри не йме тому, що стало ся.

Поруч з нею стоїть молода дівчина з худорлявим, симпатичним обличчям; і на йому тепер вираз роспуки, жалю покриває собою усе иньше; всі иньші почуття зникли, сховали ся кудись далеко в її душі. Вона раз-у-раз затуляє рукою заплакані очі і тихо-тихо ридає... Позад неї, обтершись однією рукою об столик, а другу заложивши за борт піджака, стояв дорослий хлопець з маленькими чорними вусами і кучерявою борідкою. Се син небіжчика — семинарист п'ятої класи. Ще вчора він не знав нічого, що діється дома; спокійно жив він звичайним житєм школяра, не сподіваючись ні на що лихе. Коли враз його збудили в ночі несподіваною звісткою: прийшла телеграма, що батько помер і щоб він якомога поспішав до дому.

Ся несподівана звістка зовсім приголомшила молодого хлопця; він не памятає, як побіг до ректора, як виїздив у ранці з міста, як приїхав на станицю, де його вже чекала підвода; як приїхав у рідну оселю. І тепер ще він не може розібрати ся в своїх думках. Посеред самих найсумнійших спогадів якось знечевя до його в голову залетить думка про те, що робить ся тепер в семінарії („певне учитель гомілетики Сова своїм гунявим голосом читає яку-небудь проповідь якогось сьвятого отця!“), або що він на виїзді забув вернути товаришеви позичену книжку. Піймавши себе на таких думках, хлопець нервово стискав плечима, наче силкував ся відігнати всю ту дурницю, що притьмом лізла йому в голову, і зовсім механічно хрестив ся... Коло сих старих осіб сем'ї тулило ся кілька недорослих; всі вони позбули ся на сей важкий час своєї звичайної вдачі і стояли тихо, не розуміючи, що робити, куди подіти ся. Найменші з їх ще не тямили гаразд, що робить ся округи їх, але незвичайна обстава — тягуче читання, клубки диму, пахощі ладану, нарешті тато, що лежить на столі нерухомий, блідий, в тому убраню, яке вони звикли бачити лишень в церкві; все се лякало їх своєю незвичайністю, відбирало у їх властиву дітям жвавість та пустотливість і примушувало жахливо тулити ся до старших. Всі вони вперше на віку переживали смерть дорогої людини і ся подія одібрала у їх звичайні, повсякчасні почуття, надавши натовісць смутку, горя, сподівання чогось ще важчого. Найменший з дітей, Юрчик, що йому нема ще й трьох років, весь час стоїть коло матери, своїм лицем тулячись до її одежі і злякано поглядає навкруги. Тільки, коли голосіння матери прориваєть ся великим вибухом, тоді й він починає пхикати по дитячому...

II.

Отець Мойсей був сьвященик, яких не часто можна зустріти серед нашого духовенства, що визначаєть ся здебільшого, завдяки умовам свого життя і виховання, практичністю, консерватизмом, а в де-якій мірі то й ка-

стовістю. Житє з чужої праці, удержанє з ласки та подарунків парафіян витворило і виплекало ту практичність, а однакове вихованє по духовних школах та шлюбн, що переважно беруть ся тільки поміж духовною молодю, накладають на всіх однаковий відбиток, надають вигляд кастовости. Сторонній вплив заходить сюди не часто, бо нема поміж духовенством і інтелігенцією щирих, безпосередних зносин: інтелігенція дивить ся з погордою на духовенство, а духовенство — з недовірєм на інтелігенцію.

О. Мойсея виховала та сама школа; найпростійша для його стежка була йти на село сьвященником; сьвященство у їх було в роді. Але його захопила була иньша течія. Коли він ще вчив ся в семинарії, поміж семинаристами повстав такий рух, що зовсім не сприяв сій звичайній стежці, а навіть збивав молодих семинаристів з неї. Певне вже час тоді такий був, — час, коли незадовго перед тим впали з народа віковічні кайдани кріпацтва, коли громадському житю в Росії сьвінув иньший, новий сьвіт, почали ся нові обставини, що перли до науки, до праці задля суспільности взагалі, але перш за все для народа, що саме тоді народив ся для вільного життя. Інтелігенція в Росії нїби квапилась заплатити добром та працею народови за ті кривди та утиски, що нїс він на своїх плечах цілі віки, рвалась запопадливо до праці для народа. То був час, коли в житю і в літературі російській почав обявляти ся тип „розкаяного“ інтелігента, котрий своєю працею думав полагодити кривди своїх батьків. Може було тут більше слів, ніж діла, але від слів тих тхнуло справжнім ентузіазмом, щирим бажанєм добра народови, палким спочутєм до його гірких, невідрадних обставин. От тим то молодіж загарливо горнула ся до сих ідей і цілком переймала ся ними. Семинарія духовна не була виїмком, — навіть сюди, в камінні мури мертвої схолястики зазирнуло сьвітло ідей і розворушило молоді серця. Поміж семинаристами розпочав ся новий рух напруму вже зовсім не семинарського. В семинарії зібрала ся невеличка громадка, що метою свого життя поставила — осьвічувати себе самих і нести осьвіту і сьвітло науки в народ. Шукаючи осьвіти семинаристи знайомились зі всякими людьми, в тім

числі й зі студентами університету. Студенти водили семінаристів на свої лекції, знайомили їх зі всіма тими течіями, на які розпадався поступовий рух, — і незабаром семінарська поступова громадка тільки й марила про те, щоб після семінарії вступити до університету. Молодим, палким душам здавалося, що в університеті вони знайдуть відповідь на всі ті пекучі питання, які мучили їх, що там відразу вони заохтують справжньої науки. І вони після семінарії йшли до університету, бо тоді ще семінаристам вільно було се робити.

Між сими юнаками був і о. Мойсей. Хоч він ніколи не промовляв дифирамбів науці та просвіті, — вдача у його була спокійна, тиха, урівноважена, — але він з неменшим запалом та енергією брався до роботи і поклав собі неодмінно вступити до університету. Думки його от-от уже мали справдитися, він вже окінчив семінарію і готувався до іспиту в університет, але доля судила йому инше. Несподівано помер його батько, полишивши чималу сім'ю. По смерті батька сім'я мусіла йти за прошенням хлібом, бо спадщини ніякої після нещастя не було. Ся несподівана смерть батька розбила всі рожеві надії Мойсееві. Він мусів віддати себе на поталу задля сім'ї і після недовгого, але важкого вагання „надів рясу“, щоб сим вчинком заратувати своїх кривих від убожества, від напівголодного існування. Перші часи його священницького життя були самою мукою, без жадного просвітку, без жадного душевного відпочинку. Читаючи ті листи, що надсилали йому колишні його товариші вже з університету, слухаючи иноді їх палкі оповідання про університетське товариство, про роботу та товариські зібрання, Мойсей уявляв собі все те, чого позбувся через лихі обставини. Біль від незадоволених бажань в його душі прокидав ся з страшенною силою в такі часи і він не раз доходив до розпуки. Але йому стала в пригоді його урівноважена вдача. Хутко побачив він, що не переробиш на-ново того, що сталося; що треба принаймні хоч у своєму невидатному стані священика робити ту працю, до якої призначав себе. Життя на селі поміж народом показало йому, який великий вплив може мати священик на своїх парафіян

і се знову вернуло йому і надію на свої сили, і бажане живої, користної діяльності. Він незабаром завів у своєму селі школу і сам довгі роки учителював в ній, бо нігде було достати тямущого учителя, допомагав людям і щирою порадою, і ласкавим, привітним словом. Спершу парафіяне дивили ся на його з зачудованєм, не няли йому віри, його добродійні вчинки уважали навіть за якісь хитрощі, але потроху недовіре зникало, симпатії і прихильність до сього „чудного“ батюшки росли і зміцняли ся і о. Мойсей став любимим душпастирем для своїх парафіян. Вони вже не тікали від його, а самі удавали ся за порадою та допомогою. В сій праці о. Мойсей знаходив для себе і утіху, і відпочинок від усіх тих щоденних турбот, що ніколи не кидають чоловіка.

Коли у о. Мойсея пішли діти, він сам заходив ся коло їх виховання і бажав бодай дітей своїх довести до того, чого не міг досягти сам. Найстарша дочка його Надя, скінчивши жіночу школу, збирала ся їхати „на курси“ і тим часом дуже пильно працювала, щоб підготувати себе добре до науки. Син Микола за рік мав скінчити семінарію і йшов до університету. Розмовляючи з своїми розумними дорослими дітьми, о. Мойсей вдруже переживав свою молодість; йому іноді здавало ся, що він — не підтонтаний сьвященик, а молодий хлопець, що на все дивить ся ще з молодю енергією, що він серед давних своїх товаришів, а не серед дітей. Богато дечого відмінило ся в змаганнях молодіжи з того часу, коли о. Мойсей пішов на село,—інші боги завели ся, інші перспективи бачили ся здалека; часто о. Мойсей навіть не розумів своїх дітей, але ніколи не виступав вороже проти того, чого не розумів. „Інші часи—інші й змагання“, — говорив він тоді. Поміж батьком і дітьми були прості, товариські відносини. Окрім двох старших, що вже жили власним розумом, у о. Мойсея було ще семеро дітей менших; самому найменшому не було ще й трьох років.

Одно було в житю о. Мойсея, що не задовольняло його і доводило іноді до немалого смутку, — се відносини до своєї дружини, Ганни Степанівни. Коли за літ двадцять перед сим о. Мойсей згодив ся „надіти рясу“,

Йому треба було одружити ся. Знайшли йому й дружину, — молоду похівну, дочку сусіднього сьвященика. О. Мойсей не змагав ся, бо гаяти часу не можна було. Дружина о. Мойсея, Ганна Степанівна, була така, які звичайно бувають наші матушки. Се була проста людина, маловчена, неосвічена, хоча й з доброю душею. О. Мойсей звик до своєї жінки і полюбив її тією тихою спокійною любов'ю, яка часто буває між людьми, що зійшли ся, не знаючи одно одного. Але Ганна Степанівна зовсім не розуміла свого чоловіка. Зріши в сім'ї, де клопотала ся тільки про материяльну, практичну сторону життя, вона й сама наскрізь переняла ся таким самим духом і тільки й розуміла такі змагання, що мали на меті практичну вигоду. Вона не була черствою, а про те не розуміла й тих саможертв, на які часто йшов о. Мойсей; ці саможертви здавали ся їй пустими вигадками, нікчемними примхами. Часто вона жалувала ся своїм подругам, що о. Мойсей не хоче торгувати ся з парафіянами за треби, що він дурно учить їх дітей. Іноді нишком від чоловіка Ганна Степанівна навіть загадувала людям зробити їй те чи инше для господарства. „У нас діти ростуть, — виправдувала ся вона, коли о. Мойсей часом довідаєть ся було про її поступки і сниться їй, — треба-ж хоч про дітей дбати, коли вже тобі нічого не потрібно,“ — додавала вона якимсь докірливим тоном. Та се ще нічого, — бувало й гірше. Часом Ганна Степанівна доходила до плачу, докоряючи чоловіка бідністю та недостачами. Важко було се слухати о. Мойсеєви, жінчині докори пекли його, затроювали йому життя. Перше за-молоду, о. Мойсей сподівався навіть, що з часом він вплине на свою дружину, перемінить її погляди, приверне її до себе, але се вже було за-пізно: погляди її на життя склали ся вже так міцно, що вона жадним чином не могла позбутись їх. Вона тямала, що принципи о. Мойсея ведуть до убожества, до материяльних злиднів, а для неї ідеалом життя було заможне господарство — повен двір худоби, повен тік хліба. Вона дбала тільки про свою хату, своє господарство, своїх дітей, свої потреби, — до всього иншого їй було байдуже. Так робити вона звикла ще у свого батька, що був заможним сьвящеником, і жити инакше здавало ся

їй просто неможливим. О. Мойсей спершу ділився з жінкою своїми думками, журився нещасною долею своїх парафіян, але-ж найчастійше чув від неї: „Та й мене аж жаль живий бере, коли дивлюся на їх бідованє, — та що-ж я їм поможу?“ Сими словами все кінчилося і навіть думка про можливість заемоги не переходила їй через голову. Практичність, що оточала Ганну Степанівну під батьківською стріхою, так уже вїла ся в неї, що о. Мойсей мусїв залишити свої надії на перемїну її поглядів. Отсе мучило його: він часто почував себе чужим своїй найближшій людині.

III.

На третій день після смерті о. Мойсея відбули ся похорони. Духовенства було багато; були і всі парафіяне від старого до малого, бо всі любили свого батюшку. З цвинтаря всі, що були на похоронах, повагом пішли у двір батюшчин на обід, щоб в останнє помянути свого душпастиря.

— Добрі батюшка були, земля їм пером! — говорив якийсь дід, повагом підносячи ложку до рота, — не набути вже мабуть нам такого.

— І, де вже! — промовив другий, — якісь тепер чудні все пішли попи: приїде молоде, безвусе,—здасть ся, й глянути ні на що, а як себе держить: ані приступу до його. От мені доводило ся мати діло в Журжинцях, — сина женив там, — так насилу на велику сторгував ся з Журжинецьким попом. „Як не десять карбованців, каже, то й вінчати не буду.“ Ось як!

— Доступні були наші батюшка, — мовив знов перший, — не обиджали нас. Мені самому не раз трапляло ся мати з їми діло.

— Та хіба тільки вам запомагали небіжчик, царство їм небесне! Всі ми добре знаємо про се.

— Або знов же візьми ти нашу школу. Хіба-б вона була у нас, коли-б не батюшка? Я пам'ятаю, як вони заводили сю школу. Громада, правду казати, не хотїла того,

бо хто-ж його знав тоді, на що та школа. Давно вже се було, літ з двадцять, коли не більш. Адже-ж ти, Охріме, пам'ятаєш? — запитав він свого сусіда.

— А як же, пам'ятаю. Тільки що заїхали тоді батюшка до нас. Молоді ще були.

— Еге-ж! Батюшка кажуть: „треба школи,“ а громада каже: „на що вона нам?“ — бо хто-ж її знав, кажу, ту школу? Довго отак воловодились. Тоді батюшка назби-
рали хлопців до себе і почали вчити. Бачимо ми — діти зовсім не такі стають: то було пустують завсїди, й не спиниш їх, а тепер вийме отсе собі книжечку якусь та й читає. В голос часом читали. Батюшка й книжок тих їм наділяли. Бачимо, що школа до лихого не веде, зібрали ся ми якось та й кажемо: „треба школу становити;“ пішли до батюшки, — сьміють ся. „А що, кажуть, правда ліпше, як діти ваші письменні будуть?“ — „Та де вже не ліпше, — дай вам, Боже, здоров'я, — кажемо ми, — по пустому тільки й бояли ся тієї школи.“ Ото й почала ся у нас школа...

— Та що школа? — вступив до розмови ще якийсь дядько, — он що писаря, хапуна отого, вивели, то се вже справжнє діло. Як би батюшка до мирового не поїхали та не розповіли йому про писареві хитрощі, так і досі-б він дер з нас та шахрував громадські гроші.

— Та й шинк же у нас, здаєть ся, вони вивели?

— Та вони-ж! Тільки що не довго ми без горілки й були, бо начальство звеліло монополь ставити. Тепер в монополь гроші неси!...

— А що-ж се матушка робити-ме тепер? — запитав чоловік, що досі мовчки слухав розмови.

— Жити-ме собі у нас, — відповів хтось.

— Як же жити-ме, коли, чуєш, новий піп приїде!

— А й справді так! Без пона не можна!

— Куди-ж їм подіти ся, та ще й з малими дітьми? — заговорила куховарка, що саме підсинала борщу в миску дідам. — Нехай живуть! Половина хати буде новому батюшці, а в другій половині нехай живуть матушка. Адже ж хата громадська, наша! То й скажемо, що ми так прирадили.

— Колотнечі багато буде, — промовив дід Охрім. — Не схоче новий піп ділити ся хатою. Хиба може родич який...

— А як би нашого панича та до нас батюшкою? — мовив хтось з гурту.

— Ні, я вже казав йому се, — додав титар Самійло, — та шкода: каже — не вивчив ся ще, на пона то-б-то. Не можна, — каже!

— Ой, Господи! як то у них там довго вчать: вчать ся літ з десять, та й то каже, що не довчив ся ще. От у нас на селі, — походив хлопець дві чи три зими, та й годі, — все чисто знає. І що його там вчити так довго?...

Тим часом в хаті всі гості теж сиділи за столом і теж розмова здебільшого була про небіжчика. Панотці, що з'їхали ся на похорони, згадували всякі події з життя о. Мойсея і свого власного і розмова потроху почала переходити на зовсім сторонні речі. Ганна Степанівна з заплаканими очима сиділа в опочивальні; окрім неї було тут ще кілька сусідних матушок, що прийшли розважатись, хоч вона нераз просила їх іти до стола. Розмова була про теж.

— Як воно несподівано все вийшло, — говорила, зітхаючи важко, Ганна Степанівна. — Хто-б і подумати міг, що таке трапить ся! Не дурно-ж мені якось перед тим і сон такий снів ся, що десь мій небіжчик збирається в якусь неначе дорогу... ми його всі виражаємо... От і вирядили... — договорила вона, заривавши в голос.

— Та не плачте бо, Ганно Степанівно, — розважала одна з матушок, — аджеж плачем не допоможеш. Якось воно все гаразд буде...

Кілька хвилин тягла ся мовчанка і тільки ридання Ганни Степанівни розходило ся по хаті. Матушки мовчали; видно було, що ся сцена дуже важко вражає їх: не одна певне загадала ся й про свою долю, коли, борони Боже...

— Як же я любила його, голуба мого сивого... — почала знову Ганна Степанівна. Вона мабуть забула, що її

слухають чужі люде, або може говорила свої думи голосно, зовсім того не помічаючи.—Куди-ж тепер подіти ся нам? На що ти покинув нас?...

З сусідньої кімнати, де обідали гості, почув ся стукіт стільців, що одсовували від стола і незабаром гучно рознесла ся остання „вічная пам'ять священноіерею“ Мойсею... Де-які гості зараз-же почали прощати ся.

— Мамо, вас шукає о. Меркурій, — сказав, входячи в опочивальню Микола. На його обличчю виразно лежав відбиток того смутку, що був і в його душі; але не було роспуки; важка втрата не одібрала у його зовсім тямки про те, що треба робити і він весь час сидів в їдальні з батюшками та припрошував їх, хоч се йому було дуже важко. Часто йому хотіло ся вийти з хати, зайти кудись, де-б ніхто його не бачив і не чув,—хотіло ся сховати ся з своїм горем.

— А ви ось куди забрали ся! — мовив, входячи за Миколою, і сам о. Меркурій. — Та не журіть ся, Ганно Степанівно! Киньте лихом об землю! Всі-ж помрем колись... А я отсе зайшов, щоби попрощати ся з вами...

— Їдете вже? — ледви чутно спитала Ганна Степанівна.

— Поїду на часок до дому, навідаюсь, що там робить ся, а завтра знов заїду до вас... Та не плачте-бо! Все обійдеть ся якось!...

IV.

Один по одному роз'їхали ся гості, покинувши осиротілу семью на самоті з своїм смутком. Ганна Степанівна не виходила з опочивальні. Діти старші сиділи тихо, часом тільки перекидаючись короткими фразами. Скрізь смутно, тихо, якось незвичайно, ніби разом з труною о. Мойсея винесено з хати все, до чого звикли сі люде, що любили, чим жили і дихали. Чудною здаєть ся їм тепер хата, пустою тхне звідусіль... В хатах все ще нагадувало про важку подію: чутно пахощі ладану, всі речі пороскидані, попереставлювані з тих місць, де їх звикли бачити; нігде

нема ладу... І на серці у людей, що блукають, місця собі не знаходячи, по сих хатах, — теж пусто і туга бrenить голоснійше за всі иньші почуття... Один тільки малий Юрчик вередував, не зважаючи ні на що, питав, де тато, на що його занесли в церкву; але нарешті й він, знемігшись, заснув...

Минуло кілька днів. Туга, що обхопила всіх в перші хвилини після смерті о. Мойсея, не пройшла ще, але не була вже такою пекучою та нестерпною, як тоді. Живий про живе й думає, — натура почала вже проганяти смуток, шукати виходу з ненормального стану. Прокидалися і захоплювали все дужче материяльні турботи та клопоти. Що робити далі, як і де жити? О. Мойсей не покинув ніякого достатку. Надіятись на Миколу не можна, бо він не скінчив ще навіть семинарії, а тільки скінчена семинарія давала надію на сяку-таку посаду. Одно лишалося, — се просити архієрея, щоб парафія була відписана за дочкою. Серед нашого духовенства є звичай, що по смерті сьвященника, парафію відписують на незамужню дочку і сьвященником стає той, хто оженисться з сією дочкою, але він повинен годувати і помагати родині своєї жінки. Сей простий і звичайний вихід з важких обставин чомусь довго не приходив у голову Ганні Степанівні, — мабуть тому, що вона ще не отямилася цілком від тієї події, що так несподівано перевернула все її життя. Але за неї думали иньші.

Чотири дні по похороні під ганок підїхала бричка і з неї виліз о. Меркурій, найблизший сусіда о. Мойсея і товариш його по семинарії. Він відразу догадався, що Ганна Степанівна неодмінно мусить просити у архієрея жениха для дочки, — мусить, бо инакше їй з сімєю діти ся нікуди. Знав він і те, що о. Мойсей не міг лишити своїй сім'ї ніякого спадку, тим-то він задумав „зробити добро“ для сім'ї небіжчика, а заразом примостити на добру парафію і свого небіжа, укінченого семинариста Петра Хильчевського. Маючи певну надію, що Надя мусить шукати жениха, о. Меркурій зараз-же по похороні поїхав у місто і закликав телеґрамою свого небіжа, щоб той як найшвидше поспішав до його. Хильчевський на третій день

приїхав і розсптавши дядька перше про парафію, а потім і про молоду, поклав собі одружити ся з Надею. Ні о. Меркурій, ні Хильчевський навіть і в думці собі не покладали, що Надя може не схоче вийти за його. „Всі так виходять; се ж так натурально,“ — думали вони і були певні, що тільки вони приїдуть в Заблудівку, то за їх раз вчеплять ся обома руками. Ото-ж о. Меркурій і приїхав отсе до Ганни Степанівни, щоб роздивити ся добре на господарство небіжчика о. Мойсея і, як можна буде, то закинути де-що про свого небіжа. Тим-то їдучи повз ґрунт Заблудівського сьвященика о. Меркурій дуже пильно та уважно роззирав ся на все, що було в дворі, на току, на городі. Все те він бачив нераз і перше, але тоді він дивив ся холодним, байдужим оком стороннього чоловіка, тепер же він кидав кругом зацікавлені погляди, силкуючись зазирнути навіть у самі глухі закутки, бо небіж його незабаром мав стати господарем і дочасним властителем всього сього добра, — тут треба добре все роздивити ся та розміркувати!...

Але спостереження о. Меркурія були не вельми утішні бо кілька разів у його мимо волі зривались з уст слова, що сьвідчили про його незадоволенє. „Кепський господар був небіжчик, — бубонів він про себе, — ади, як клуня сьвітить латами... І що-б то було вкрити новими сніпками!... А огорожа яка! — певно всі сусідські свині в городині пасуть ся! Коло стайні двері з дірками... так і знати, що добрих коней ніколи не було, — не вдержались би за такими замками!... Та де тим коням було взяти ся? Адже-ж доходи були зовсім мізерні... Се з Заблудівки!... Та тут тисячі можна-б зібрати, як би се сельце та на кого иньшого!... Роспустив небіжчик своїх прихожан, роспустив!... Чимало клопоту буде, поки то знову направиш їх на справдішню стежку!... Та нічого: Петро направить... у Петра хутко все піде не так. Петро не такий, — свого не попустить!“ Тут бричка о. Меркурія підїхала під самий ґанок і він почав злізати з брички.

Зустріла о. Меркурія Надя. Її обличчя виявляло радощі, що навернув ся сторонній чоловік і може розжене

ту тужливу атмосферу, що вже давно опанувала все в господі Заблудівського єввященика.

— Се ви, панночко? Здоровенькі були! — почав о. Меркурій! — А я отсе тільки що про вас думав... Як живете? Що мама?

— Та нічого, спасибі вам!... Прошу до господи!

— Ось зараз, зараз! Дайте мені скинути свою „хламиду!“

І скинувши з себе „хламиду“ — широку сїру рясу, що зверху була вся в поросї, о. Меркурій привитав ся до Надї ще раз і, причісуючи широким гребінцем свої кучеряві коси, пішов у салю, оглядаючись на Надю, що йшла позаду його.

— Сідайте, будьте ласкаві, — мовила Надя, — я ось зараз скажу мамі про вас! — і швидкою ходою вона вийшла в другі двері.

О. Меркурій оглянув ся навкруги, вмоєтившись поперед в кріслі, що стояло перед круглим столиком.

— Тай тут не багато добра всякого, — думав він, розглядаючи кімнату і все, що було в ній, — як на дворі, так і в хаті... Стільці... картини... гм... Та нічого, на перший раз і сього досить буде з Петра. А там помаленьку розживеть ся й на краще... Я й такого не мав, як оженив ся... А, — обернув ся він до дверей, — Ганно Степанівно, аж отсе на силу зібрав ся я до вас... здрастуйте! — говорив він, підходячи до Ганни Степанівни і витаючись. — Як живете?...

По змученому, змарнілому обличчю Ганни Степанівни промайнуло щось похуже на легеньку усмішку, — промайнуло і зникло.

— Спасибі, що приїхали, о. Меркурій!... Сідайте, будьте ласкаві!... Спасибі, кажу, що не забуваєте нас, сиріт...

— Та де ви бачили, щоб і забув вас! Та ми ж з о. Мойсеєм ще в семінарії товаришували, на одній лавці сиділи... березової кані не раз коштували, — все вкупі...

При згадці про о. Мойсея чоло Ганни Степанівни похмарніло. О. Меркурій помітив се і дипломатично перебіг на инше.

— Так отсе, кажу, заїхав до вас на часину, хоч у мене у самого тепер гості... небіж приїхав, — додав він, пильно вдивляючись в Ганну Степанівну.

— А ми самі все — сидимо та плачемо! — мовила тихо Ганна Степанівна. — Не знаю я, що й буде... Як подивлюся на сей дрібязок, — і показала на дітей, що бавилися на подвірю під вікнами хати, — то в серці так і захолоне... Юрчик все згадує небіжчика, — голос Ганни Степанівни затремтів, — де, каже, тато, куди тата діли?... На силу вчора забавили його, сказали, що в Київ поїхав... А гостинця, питає, привезе мені?... Привезе... — і Ганна Степанівна зайшла ся від сліз.

О. Меркурій мовчав. Він щиро жалів Ганну Степанівну.

— І куди мені, вдові безщасній, подіти ся з ними? Де голову прихилити?... Микола каже: „заждіть трохи, — через рік я кінчу семінарію, парафію візьму... тоді в мене всі будете...“ Але доки сонце зійде, роса очи виїсть... Де-ж то сей рік перебути?...

— Та чого ви побиваєтесь, Ганно Степанівно?... Один рік не так то вже й довго... хутко пробіжить... А може й того не доведеть ся ждати...

О. Меркурій сподівався, що Ганна Степанівна зверне увагу на його останні слова і спитає, чому він так думає. Але Ганна Степанівна сиділа, затуливши лице хустиною, і тихо плакала.

— Треба якось инакше підійти, — погадав собі о. Меркурій. Він уже почав міркувати, яким би способом се зробити, аж тут допомгла йому сама Ганна Степанівна. Вона перестала плакати і підвела голову, утираючи заплакані очі.

— Та ще коли-б ви знали, як мені не хочеть ся виїздити з Заблудівки... Вік прожила тут... А тепер кидай насижене місце, їдь бог-зна куди... Отака наша доля жіноча!...

— На що кидати?... Адже-ж можна й тут жити... — почав був о. Меркурій і став. Він троха злякався, чи не багато часом виявив Ганні Степанівні.

— Як то так тут жити?... Адже-ж приїде новий сьвященик, то тоді як не виберешся сам, то з хати викидають...

— Не викидають, — говорив далі рішуче о. Меркурій, — аби тільки хто з родичів пішов у Заблудівку... От як би зять, чи що...

Ганна Степанівна підвела очі і глянула просто на о. Меркурія. Він сказав свою думку так ясно, що вона вже зрозуміла, до чого він веде свою річ.

— Се ви про Надю? — трохи згодом почала Ганна Степанівна. — Добре воно було-б... не довелося-б мені на старости літ з дітьми малими тинятися по сьвіту, по-невірятися по чужих людях... Добре було-б... Та нічого з цього не вийде! Ви знаєте мою Надю: як не схоче чого, — упреться і таки на своєму поставить... Звикла так за небіжчика...

— Та вона-ж повинна допомогти вам тепер в біді...

— Яка вже там допомога! Сказано, — від малих дітей у батьків голова болить, а від великих — серце... Та й де того ще й зятя тепер узяти? — На вулиці-ж не знайдеш його...

О. Меркурій видимо був задоволений.

— Та на що його шукати? — Сам він знайдесться... От і до мене небіж отсе приїхав, богослов... Як би Надя... то й можна-б їх спарувати...

— Треба порадити ся про се з нею, — повагом, з великою задумою сказала Ганна Степанівна; видко було, що пропозиція о. Меркурія дуже припала їй до смаку і вона ухопилася за сю думку обома руками, мов той, хто тоне, хапається за соломинку.

— Порадьтеся, порадьтеся, — а як же, таке діло, — мовив повагом о. Меркурій. — А ми завтра з небіжем і навідалися-б. Молодята побалакають з собою, та й...

— Побачимо, що з цього вийде... Ох, як то трудно в сьвітї з малими дітьми, а з великими ще й того труднїйше, — важко зітхнула Ганна Степанівна.

О. Меркурій устав.

— Отсе я й поїду до-дому. Коли по правді казати, я вже балакав з небіжем і навмисне отсе до вас і приї-

хав, щоб вивідати, чи не можна часом сю справу уладнати... Він у мене добрий хлопець, вас не зобидить. Хоч і кажуть, що з пса солонини, а з зятя дитини не буває, та все-ж таки краще вже з зятем мати діло, аніж з чужими людьми... Ну, бувайте здорові, прощайте!... А завтра ми заїдемо, бо часу гаяти нічого: ще, нехай Бог боронить, перебе хтось Заблудівку...

— Заїздить, будьте ласкаві, а я тим часом пораджусь з Надею...

О. Меркурій попрощався і поїхав.

V.

Багато важких хвилин пережила Надя в протязі короткого часу, що проминув від смерті батька. Вона щиро любила його і їй страшенно важко було втратити дорогу людину, що досі для неї була взірцем всього доброго на світі. Зросла вона під впливом батька і вся переняла з його гуманними думками та поглядами; під його впливом з неї витворила ся жінка, ані трохи не похожа на своїх подруг. Батько для Наді був не самим лише батьком, а й дорогим, любленим учителем, що перший розкрив їй очі на відносини людські, навчив її думати, зробив з неї людину з чулим серцем і розвиненим розумом. Слова правди і любови, які ще дитиною чула вона від батька, глибоко запали їй в молоду душу. Від його Надя чула й про те, що жінка у всьому дорівнює чоловікові; що вона так само повинна дбати про себе, як і чоловік; що призначення жінки не самі лишень рогачі та горщики, як думали всі навкруги неї, а й вища розумова праця. Про замуже вона не думала взагалі, а коли й думала, то чоловік уявляв ся їй товаришем, що поруч з нею йде до спільної мети, робить спільну роботу. А поки що, в неї була одна мета — вчити ся, щоб мати незалежне ні від кого місце серед людей; а там далі, ніби в якомусь далекому тумані маячило багато дечого принадного: самостійне житє, користна праця; іноді там були й звичайні дівочькі думки про милого, але вони були дуже ще далекі від неї, такі далекі,

що вона над ними майже і не зупиняла ся. Кохання не зазірало ще до неї в душу. Вона так мало бачила молодих людей та й ті, з якими довело ся їй зустрічатися в тісному кружі знайомих, нічим не могли привабити до себе її чесною та гордою душею, що шукала перш за все ідеалів розумного, справедливого життя і горіла бажанням досягнути їх. Сі молоді люде були здебільшого сніи сьвящеників, що вчили ся в семінарії, в більшості люде не розвинені та цілком переняті тими змаганнями, які панують серед духовенства — боротьбою за шматок хліба та практичністю. Отже не диво, що жаден з їх не припадав до вподоби молодій дівчині, що до кожного чоловіка прикладала пиншу міру — міру розуму та ідеалів. По смерті батька вона подвійно посиротіла, бо крім батька втратила ще й учителя, люблену без міри людину, з якою так любо та хороше жило ся, з якою вона звикла ділити ся всіми своїми думками; разом з батьком померли, розвіялись мов дим по повітрі і всі її надії на кращу долю. Вона побачила, що не про вчення тепер думати треба, а про те, як допомогти своїй родині, визволити її з страшної скрути та убожества, що зазірало вже до їх в хату своїми хижими очима. Довго думала вона про се і нарешті надумала взяти місце учительки, поки знайдесть ся що краще. Хоч знала про звичай „просити парафію за дівчиною,“ але звичай сей завсїди здавав ся їй таким диким, тиранським примусом, що тепер вона навіть не згадала про його. Завсїди її страшенно ображало, що люде, котрі вперше бачать одно одного, стають чоловіком і жінкою ради якихсь зовсім сторонніх інтересів і цілей. Її горда душа ніколи не могла погодити ся з сим диким, як здавало ся їй, звичаєм, тим-то тепер навіть думка її й разу не зупинила са на йому. Вона помітила тільки, що після розмови з о. Меркурієм мати довго ходила задумана, наче не зважала ся виявити якусь велику тайну, і ся тайна тягарем лежала на її душі. Того-ж самого дня в вечері Ганна Степанівна почала сама розмову з дочкою.

— Приїздив отсе о. Меркурій!...

— Та я його бачила, — відповіла Надя, — чого се він приїздив, що так не довго побув?

— Та так... провідати... Пораду одну дав... — дала Ганна Степанівна якось тихійше і ніби боязко глянула на дочку.

— Богато вже ми наслухали ся усяких порад, — мовила байдуже Надя, — але поради ті зломаного шага не варті... Всі вони щедрі на поради...

Надя вже зневірила ся в своїх сусідах; вона бачила, що всі вони дуже охоче й радо дають поради словами, але справжньої заповомги ні від кого не довело ся прийняти.

— Ні, се порада добра...

— Яка-ж се така порада? — тим самим байдужним тоном запитала Надя.

— Та о. Меркурій каже, — почала трохи несміливо Ганна Степанівна, — щоб лишити парафію за тобою...

Мов блискавка, думка про се нараз освітила голову молодій дівчині, але ще не діймаючи віри своїй догадці, вона раптом повернулась до матери і спитала:

— Як то так?

— Та ти тільки не здумай бог-зна чого, Надю!... О. Меркурій радить, щоби просити парафію для тебе... може хто трапить ся...

Тепер Надя вже цілком зрозуміла, чого сподівала ся від неї мати. Біль, образа, сором за матір, за себе душили її. Вона схопилась з місця і нервово скрикнувши: — Ніколи сього не буде!... — вибігла з кімнати.

Надя прибігла в свою сьвітличку і кинулась на ліжку. Сльози душили її. Образа, яку вона достала від матери, здавалась їй занадто важкою, нестерпучою. В перші хвилини вона нічого не спроможна була думати, тільки якийсь тупий біль неначе проняв її і стояв по всьому тілі. Вона ще не встигла поправитись після недавнього горя, як над нею прогреміло друге, може не менше, коли ще не більше горе.

Але перші хвилини розпущки і духового знесиля минули і через кілька часу Надя вже могла думати; думки роєм крутили ся у неї в голові, малюючи перед нею те невідрадне становище, в якому вона опинила ся.

— Я-ж віддам їм усе, що можу, — думала вона, — чого-ж вони ще хотять від мене? На що вони домагаються того, що найважче зробити для мене?... Нехай я буду працювати для других, але сама я буду вільна людина, ні в кого не сидіти-му на шні, а ще й другим допомагати-му... Невже тільки один вихід для мене — се шлюб з чоловіком, котрого я ще й не бачила і котрий певно не про мене думає, а про парафію, про гроші?... Та й як він може про мене думати, коли він мене не бачив, не знає, навіть не чув про мене за день чи два перед сим?... Я так часто з погордою дивила ся на иньших дівчат, що виходили за муж так, як отсе мені... Та ні, сього не буде, не може бути... Я не дозволю, щоби мною торгували, наче крамом яким, щоб мене продали... Продали!...

„А може се справді єдиний вихід для всієї сем'ї?... Я так колись марила про саможертву, так завсїди в думках працювала для других, — і от тепер, коли ся саможертва стоїть передо мною, кличе мене до себе, на мене нападає страх, гидота... Але-ж то працювати, а то... продати себе... Чоловік, котрого я не знаю, не відаю, буде моїм мужем, — ні, сього я не можу... На се я зроду-віку не пристану!... Не піду, не піду, не піду!... Нехай що хоче буде, а не піду!...

VI.

Петро Хильчевський був син бідного дяка з одного невеликого села. Ще бувши дитиною, він не раз бачив, що його старий батько, заляканий і принижений, завсїди гнув спину перед усіма, кого зустрічав на своїй житевій стежці: перед сьвящеником — „отцем настоятелем“, перед благочинним, страхав ся всякої чутки про консисторию. В дитячу головку Петра не раз западала думка, що дяк — се той горох при дорозі, якого тільки той не скубне, хто не схоче. Часто й самі парафіяне глузували з його плохенького батька і взагалі відносились до його з неповагою. Заразом з сим він бачив, що становище сьвященика має в собі багато иньшого принадного. В його сем'ї говорили:

„добре жити попам;“ теж саме говорили й інші дяки та паламарі. Раз якось Петрів батько сказав прикре слово сьвященикови і за се його мало не прогнали з дяківства, і прогнали були-б, як би батько не перепросив сьвященика. Та сцена, коли його старий батько прилюдно перед усіма стояв навколішках перед сьвящеником і мало не цілував у його ніг, благаючи пробачити йому необережне слово і не губити його з сім'єю, — отся сцена на віки засіла Петрови в голову. Бачив він далі і те, що до сьвященика парафіяне ніколи не звертались так зневажливо („гей, дяче!...“), як до його батька, а навпаки — з шанобою та повагою, хоч по-за очі звичайно й лаяли. Найбільш подобалось Петрови, що сьвященика усі цілували в руку і се здавалося йому ознакою влади над усіми. Тим-то ідеалом щасливого, спокійного життя йому здавався стан сьвященика. Коли він забавлявся з своїми братами та сестрами, або й з сусідніми хлопцями, то завжди вибирав для себе родю сьвященика і тоді всіх менших примушував собі корити ся. Хлопці, що товаришували з ним в играшках, швидко помітили його нахил до попівства, та так і прозвали його попом, але за таке прізвисько Петро ніколи не ображався.

Коли Петрови минуло десять літ, батько одвіз його в духовну школу і на прощане сказав: „учись, синку! Вивчиш ся — попом будеш, а не вивчиш ся — пропадеш!“ Сю батьківську науку Петро затамив добре і справді почав пильнувати кожного слова, яке виходило від начальства. Цілі години сидів він над книжкою, виучуючи завдання; в класі був тихий і смирний, не мішався до забав своїх товаришів і думав тільки про те, щоб догодити начальникам. Він учився дуже добре, хоча наука притягала його не сама по собі, а тільки як спосіб — досягти такого становища між людьми, котре-б давало йому змогу не бідувати так як батько. Тим-то виучивши задання і зробивши все, що наказував учитель, він більш нічого не робив; сторонні книжки ніколи не були йому милі, він читати не любив. Коли не було роботи на завтра, він усе таки сідав за книжку і починав писати які-небудь латинські або грецькі слова, що могли-б здати ся колись

на далі. З товаришами не сходив ся; в класі сидів здебільшого мовчки на своєму місці і або перечитував задане, або дивився зацікавленими очима на той шарварок, що коїв ся перед ним. Іноді йому страшенно хотіло ся й самому вмішати ся в юрбу товаришів, побігати, попустувати, — але... за дверима класи по коридорі ходив доглядач і що хвилини міг увійти в класу учитель. „Петро бояв ся, щоб його не помітили серед товаришів, що саме тепер грали в мяча, або здійсмаючи невимовний галас, бороли ся в кутку і навалившись один на одного, кричали: „мала купка!...“ Єдиною забавкою Петровою було — виучивши заданя, забрати ся в яке-небудь самотнє місце, — куди-небудь в бурян, в гушавину, — лягти там горілиць і, дивлячись у глибоке, безоднє, блакитне небо, поринати думками в будущину... Про що міг думати молодий хлопець? Думав він про те, як колись буде сьвящеником, як усі поважати-муть і шанувати-муть його; як ніхто не посміє образити його; як він жити-ме в добрі та роскоші, не знаючи ні лиха, ні злиднів, — не так, як батько... І хоч опісля, вирішив, він бачив, що жите сьвящеників не таке вже дуже принадне, яким малювали йому його дитячі мрії, проте сьвященство зостало ся для його тією метою, задля якої він сидів іноді ночі без сну і спочинку, виучуючи заданя; задля якої він не давав волі усім тим потребам, на котрі така жадна буває молода вдача. З літами з Петра виробив ся сухий, чергвий еґоїст, що думав тільки про себе. Таким він був і в семінарії: жива течія, що по троху пробивала ся поміж кращими, більш розвиненими семінаристами, ані на крихту не зачепила Петра; він уникав усього, що могло пошкодити перед начальством його репутації тихого, смиренного, ввічливого ученика. Раз товариші затагли Петра в театр і хоч йому дуже сподобала ся вистава, а про те він рішив не ходити більш ніколи в театр, бо се могло би пошкодити йому, коли-б начальство довідало ся. Всякі сторонні книжки, не-підручники, про які ніколи не говорили учителі, здавали ся йому дурницею, на яку не варто гаяти даремно часу, та ще й до того дурницею небезпечною, бо за читанє сторонніх книжок від начальства можна дістати кару і втратити ту ре-

путацію, яку заробив він роками важкої праці та покло-нів. Скінчив Петро семінарію дуже добре і йому навіть радили вступити до духовної академії, але він не згодився. Чого він туди піде? Наука ніколи не притягала його, а мети своєї він майже досяг, — буде з його вже!... Тепер можна збирати ті плоди, які сїяв він протягом десяти років учення!...

Петро поїхав на село до батьків, пожив там спочиваючи з місяць, а потім почав шукати відповідної посади. Він скрізь розпитував, в якій парафії можна-б йому осїсти ся. Разом з парафією шукав і жінки.

Одержавши від свого дядька о. Меркурія звістку, що поблизу помер священник і парафія певно буде за дочкою небіжчика, Петро не гаячи часу зібрав ся в дорогу і незабаром уже гостював у о. Меркурія.

VII.

Повернувши з Заблудівки, о. Меркурій зараз же розшукав Петра, що, задовольняючи своїй потребі господарювання, назирив на току за молотниками, і покликав його в хату. Глянувши тільки на о. Меркурія, Петро помітив утішні для себе звістки і на його губах заграла вдоволена усмішка.

— Ну, що, як? — лїконїчно запитав він у о. Меркурія, йдучи поруч з ними у хату.

— А не скажу, — нехай кортить! — почав був о. Меркурій, але не видержавши додав: — Та що тут ще питати?... Завтра поїдемо в Заблудівку...

— То ви вже там усе розповіли?

— Та ні. Перебалакав тільки з старою... Зраділа сердешна, бо їй справді — куди їй тепер вибирати ся! Не на шляху-ж жити-ме вона, та ще з дїтворюю...

— Ну, а молода що?

— А з молодю я не говорив, — се вже твоє діло... Та ти не турбуй ся? Кожда дівка хоче замож. А ти-ж ще й не аби-який жених, — богослов та ще й студент...

— А ви-ж казали мені, що молода з примхами.

— Ах! які там примхи!... Всі вони такі і поки живе у батька на шії, чує за собою теплий закуток та смашний шматок хліба, то й вигадусь чорти батька зна що, вередусь. Поїду, каже, вчити ся, щоб нікому не заваджати, щоб ні у кого не сидіти на шії... Ат, дурниця, вигадки одні з безпечного життя! Тепер не тієї вона засьпіває.

О. Меркурій видимо сподівав ся найліпшого кінця для свого почину після того, як перебалакав з Ганною Степанівною.

— Стара — добра людина, не задиркувата, тиха... Не страшна з неї теща буде... Ну, а з молодого ти вже сам управляй ся! Дівчина молода, здорова, не погана, та й розуму в неї багато...

— Ох, трохи боюсь я сих розумних жінок, — почав тихо Петро.—З їх усякі бувають; иноді така попадеться ся, що й сьвітови не радий будеш... Я раднійший був би, коли-б вона не знала сих витребеньок та вигадок... А розкажіть-но мені ще раз про Заблудівку, — чого можна сподівати ся там?...

О. Меркурій втретє чи вчетверте почав оповідати небіжеви, що Заблудівка се така парафія, що кращої й не знайдеш; що „добрий“ сьвященик жити-ме там, як у Бога за дверима; що „доходи“ хоч і не великі були за о. Мойсея, — „так то-ж за його: не вмів небіжчик свого домагати ся“ і т. п...

Петро слухав і вагання його та острах перед розумною жінкою зникали помірно з тим, як о. Меркурій викладав йому принадну науку; „як добре жити та в добрі ходити.“ Він уже бачив себе господарем в Заблудівці; З усіх боків плине до його богацтво, всі поважають його, всі йому кланяють ся, здіймають перед ним шапки... Через кілька літ він — благочинний, бо хиба-ж в окрузі де єсть такий слухняний та справний сьвященик? Тоді й товариші його, сусідні сьвященики запобігають у його ласки, слухають кожного його слова, їздять до його за порадою... Потроха він виростав у своїх власних очах, набирив ся поваги до самого себе і гордо дивив ся в будущину.

Довго сієї ночі не міг заснути Петро, оповитий своїми думками про щасливе житє. А коли заснув, перед ним проносили ся ті-ж самі картини, про які він мав після розмови з о. Меркурієм. Його убога фантазія у сні малювала йому таке щасливе житє, якого образ утворив його нерозвинений розум, — житє без щоденного страху перед убожеством та зневагою, житє без клопоту, та турбот, спокійне, радісне. Тільки иноді побіч того безжурного, радісного життя стала якась темна пляма, що немов хмара сповивала все в туман. Вона зменшала ся, приймала образ людини, спочатку невиразний і роспливчатий, а потім все яснійше та яснійше виступала перед ним висока постать якоїсь жінки. Петро вдивляється і бачить, що се його власна жінка, — тільки обличчя не може він ніяк розглядіти: воно наче закутане в довгу хустку, що облямовує виразно тільки її плечі. Вона помалу скидає хустку і Петро бачить сумне — сумне, заплакане, бліде обличчє. Чорні блискучі очі гнівно і з призи́рством дивлять ся на його... „Я розумнійша від тебе, — шепочуть її бліді уста, — розумнійша, розумнійша... На що ти розбив моє житє, осоружний?.... Петро простягає до неї руки, але в ту-ж мить зперед очей у його зникає усе, неначе крізь землю провалюється; він тільки чує якісь вигуки: „розумнійша, розумнійша! Розбив, розбив!...“ Сі вигуки стають все голоснійші та голоснійші, ніби сотня голосів разом вигукує їх, а луна розносить далеко навкруги; з чорної хмари простягають ся сотні дужих рук; вони хапають Петра і трясуть його... Він хоче вирватись з тих рук, утікти кудись, але його ноги безсило волочать ся по землі, заплутують ся одна за одну, а тим часом невідомі руки все трясуть та трясуть його...

— Та вставай ти, лежню! — чує він над собою якийсь голос; той голос видається йому знайомим, але він ніяк не може зміркувати, де і коли він чув його.

— Та що се з тобою? Ніяк збудити не можна! — знов почуває той самий голос, тільки далеко вже голоснійше, неначе над самим вухом Петровим.

Петро раптом прокинувся і почав проди́рати очі. Перед його ліжком стояв о. Меркурій і з усієї сили тряс

його за плече. Крізь вікна пробивали ся золоті проміння теплого весняного сонця.

— А я вже хотів водою тебе облити! — жартуючи мовив о. Меркурій.

Петро схопив ся з ліжка.

— Хиба вже так пізно? — спитав він.

— А ти думав — рано? Незабаром десята година буде... Я собі й не туди, що ти й досі спиш; по хозяйству все клопотав ся. Та ти й сам завсїди рано вставав. Що се тобі таке стало ся?

— Та пізно заснув вчора, — пригадував Петро, — чогось нїяк не можна було заснути: качав ся, качав ся... на силу заснув... В ночі верзло ся щось...

— А ти хотів перед сватанєм заснути? — зареготав ся о. Меркурій. — А молода приснила ся? — лукаво запитав він, усміхаючись в бороду.

— Приснила ся... — понуро відповів Петро.

VIII.

На дворі у о. Меркурія стоїть новенька бричка. Наймит ходить кругом неї, обмітає, обтирає її мокрою стиркою. Коні, теж вичищені, в новій упряжі, стоять привязані коло ясел; вони перестали їсти і тільки щурять свої чуткі вуха...

В хаті біганина і гармір: виражають о. Меркурія та Петра на сватанє. О. Меркурій в новій рясі, причесаний, хутко бігає по саді: його бере нетерплячка. Він давно вже зібрав ся, а от Петро все чогось там ще копаєть ся. Лихо з сими молодими хлопцями, коли вони збирають ся в гостину до панночки! Здаєть ся, й кінця не буде сьому одяганю!

В другій, сумежній кімнаті перед зеркалом стоїть Петро в білій, виглаженій сорочці, надіваючи галстух. Чорний зовсім новий сюртук, розіпятий на спинці стільця, роскинув на обидва боки рукави. Петро вже довгенько порастєть ся коло свого одягання, але чомусь сьогодні руки не слухають його: вже кілька разів приміряв він свій

галстух, але ніяк не може до ладу завязати банта, бо руки його аж тремтять від зворушення. Обличчя Петрове, — чи то від тривоги, чи може від глаженого комірчика, — почервоніло і вигляд його показує, що він відчуває себе не зовсім то спокійно. Він їде свататись, побачить свою молоду... Що то буде? — Не вважаючи на всю его певність, се питання мимоволі залітає в його голову і турбує її. „Чи удача, чи ні?“ — сотню разів питає він себе і нічого не може придумати такого, щоб заспокоїти ся. „А може не їхати?“ — пробігла думка йому через голову, коли вже його неслухняні руки нарешті вправились з непокірним галстухом, але зараз же повстала иньша думка, що перемогла першу: „Отсе так вигдає!... А парафія, — де ти знайдеш другу Заблудівку?... Як почнеш перебирати, то все втратиш... Ні, поїду! Та й вона-ж мусить одружити ся зі мною, бо що-ж їй робити!... Тільки якось ніяково їхати... я її ще й разу не бачив... Коли-б хоч облизня не піймати, — тягла своє думка тим часом, як він цілком машинально і несвідомо надягав сюртук, — так соромно мені та ніяково, що аж млісно стає... Чи їхати справді..

— А чи довго ще я тебе ждати-му? — гримнув входячи в кімнату о. Меркурій, бо в його вже зовсім, як кажуть, терпець увірвав ся. — Коні стоять запряжені, а він усе наче панночка то облизуєть ся то прибираєть ся то обтираєть ся!...

— Та я зараз, — виправдував ся збентежений Петро.

Глянувши на обличчя свого небіжа, о. Меркурій зареготав ся.

— Що се ти такою мокрою куркою дивиш ся? А ще й свататись думає!... Та яка дівчина за тебе за такого заможж піде?... Дивись на мене!

— Так же-ж не ви будете сватати ся, а я, — перебив Петро.

— А ти гадаєш, що мені на своєму віку не доводилось сього заможжувати? Га?... Привезли мене до моєї старої, дивлюсь я — дівчина гарна, ну я й... Посідали ото ми на оселі: я з одного краю, вона з другого, та й мовчимо. Сиділи, мовчали довгенько, а потім я осьмілив ся,

— почав потроха присувати ся до неї, а вона все відсуваєть ся від мене, — аж поки не досунулись ми до самого краю. Тоді я підштовхнув її ліктем, взяв за руку та й кажу: „Чи підете за мене, Маріє Васиївно?“ — А вона почервоніла, закрилась рукавом, — „а вже-ж піду,“ — відказує. Отак то в старовину сватались!... Бач, як легко!...

— Добре вам тепер казати — легко!

— Та не бій ся ти! Дивись орлом — тоді все твоє буде. Ти думав, — з дівчатами як треба?... А, ти вже зовсім зібрав ся? — Ну, ходім сідати, а то вже й так не рано.

— Ну, Господи помагай! — промовив о. Меркурій, вилізаючи на бричку, що під вагою його не дуже то худенького тіла зовсім схилила ся на бік, і перехрестив ся.

Петро мовчки сів коло його.

IX.

Коні миттю винесли їх з села за царину і побігли шляхом, що гадюкою вив ся поміж зеленими полями та степами, то спускаючись в яри, то знов підіймаючись на горбки. Сонце стояло вже високо і своїм теплим, ласкавим промінєм голубило подорожних. Десь у високости, під самим небом жайворонок завів свою голосну пісню. Скрізь чутний був сьвіжий, молодий подих весни.

Але Петро не вважав на красу природи. Всю дорогу він мовчки сидів поруч з дядьком і тільки иноді відповідав два-три слова на его питання.

— Боїть ся бідний хлопець гарбуза! — думав о. Меркурій, поглядаючи часом скося на Петра.

А Петро, чим далі їхали, тим спокійнішим робив ся. Його практична, урівноважена натура поборолла вже всякі невтішні думки та вагання, і він уже майже спокійно дивив ся на своє становище жениха. „Буде те, що має бути, — думав він. — Подивлюсь, — як що не вподобаеть ся, то я й назад... Адже-ж усі так роблять“...

— Ось і Заблудівка! — промовив о. Меркурій.

Петро почав пильно вдивляти ся в те, що було перед його очима. Вони саме виїхали на гору і перед ними

роскинуло ся широко на всі боки велике село. По середині вилискував ся на сонці сталевим блиском чималий став, що подекуди позаростав очеретом та сїтником. За ставом густо стояли хати, напів позакривані садками, що саме почали розвивати ся; трохи далі від ставка високо в гору підіймала ся біла під зеленим дахом церква. Золотий хрест блищав на сонці і, здавало ся, манив Петра до себе. Він здійняв шапку і перехрестив ся.

— Велике село! — промовив він.

— А велике! — ствердив і о. Меркурій. — Гарне село і церква зовсім нова... А он, бачиш, — у ліворуч від церкви будинок?... Ото й оселя сьвященника...

— Ото, що з садком коло хати і корова на подвірю пасеть ся?...

— Ото-ж вона саме й єсть...

Коні побігли з гори швидше, зїхали вниз на греблю, і оселя сьвященника сховала ся за густими вербами, що росли на березі ставка. Здалека Петрови оселя вподобалась: хата видавала ся чималою, кругом стояло ще кілька надвірних будинків, навкруги чималенький, густий садок... Нічого, — жити, здаєть ся, можна буде...

— О. Мойсей небіжчик трохи позапускав усе, — навчав о. Меркурій, — але скоро можна все поправити. Що не кажи, а парафія добра...

— Та й мені вона до смаку!...

Вони вже підїздили до двора. Гурток дїтвори, що грав ся на дворі перед хатою, побачивши бричку, сипнув у хату.

— Ото-ж твої родичі! — мовив жартом о. Меркурій.

Бричка вїхала в двір і зупинила ся біля танку. О. Меркурій злїз перший, а за ним помалу спустив ся з брички і Петро. Обтрусившись трохи, вони увійшли в танок, а потім в прихожу і почали роздягати ся.

— Нікого не видно, — тихо прошепотїв Петро і в його голосі знов щось затремтіло.

— Прибирають ся мабуть, — відповів теж пошепки о. Меркурій, розчісуючи свої коси гребінцем. — Ти вже роздягся? Ну, добре; ходім сюди, — додав він, відчиняючи двері в садю.

В салі не було нікого. Тільки за дверима чути було якесь тривожне шепотінє, якийсь шелест.

Петро пройшов повздовж салі і озирнув ся... Звичайна обстава небогатої сьвященицької сім'ї; ніщо не говорило ні про великий достаток, ні про крайнє убожество...

Рипнули двері і в салю увійшла жінка з блідим, заплаканим обличчєм. О. Меркурій схопив ся з місця і почав витати ся.

— Здоровенькі були, Ганно Степанівно! Як живете?... А отсе мій небіж — Петро Миколаєвич Хильчевський...

Петро підійшов і протягнув руку господині; щось неначе кольнуло його і він раптом схилив ся до її руки і швидко поцілував її, так що Ганна Степанівна не встигла навіть цофнути своєї руки.

— А ми отсе до вас зібрали ся, — почав розмову о. Меркурій, пильно вдивляючись в обличчє господині і силкуючись прочитати на йому цікаву звістку. — Приїхав до мене в гості небіж, нудьгує, — от я й думаю, чому-б не поїхати йому, щоб, знаєте, трохи розважити себе... — дипломатично провадив розмову о. Меркурій, бо й йому якось ніяково було, та ще при Петрі, зараз же нагадати Ганні Степанівні, чого власне вони з небіжем приїхали.

— Спасибі вам, — вклонилася Ганна Степанівна.

— А що-ж се Надєжди Мойсеївни не видко? — спитав знов о. Меркурій. — Молоді люде... їм веселійше з молодими, ніж з нами, старими...

Якась хмарка пробігла по обличчю Ганни Степанівни і затуманила його; неначе вираз болю з'явив ся в її очах після слів о. Меркурія, але вона як могла спокійно відповіла:

— Та вона ще прибираєть ся... незабаром вийде...

О. Меркурій помітив ваганє і сумний погляд Ганни Степанівни і зараз же розміркував, що треба випитати її, бо тут є щось непевне.

— Ти-б пішов тим часом у садок, — обернув ся він без церемонії до небіжа, — чого тобі з нами, старими, сидіти?...

Петро підняв ся і вийшов з хати. Його гризло почутє сорому; ніяково йому було страшенно; він радий був

би крізь землю провалити ся, аби лиш не бачити сієї блідої жінки з смутним обличчям і заплаканими очима. Йому здавало ся сієї хвилини, що він робить якесь велике лиходійство, якесь нелюдське надужите і що за се має зараз-же дістати якусь страшну кару...

Скоро двері за Петром зачинили ся, Ганна Степанівна перемінила ся. Вона присунула ся ближше до о. Меркурія і нервовим, болізним шепотом заговорила:

— Що мені робити?... Стало ся те, чого я сподівалась... Затяла ся: „Не хочу“ — каже... Скільки я благала, скільки просила, — нічого не помагає... Спершу навіть слухати не хотіла, а потім... Продати, каже, хочете мене... торгуєте мною... Хто-б сказав, що таке від рідних дітей почуєш? Чи я-ж не раднійша, щоб усе було як найкраще... Боже мій, Боже мій!... — заридала вона.

О. Меркурій сидів ні в сих, ні в тих. Він щиро жалів Ганну Степанівну, але-ж у його в душі підіймало ся й почуте образи за себе й за небіжа. — „Де-ж таки, — вчора подавала надію, казала, що все буде по нашому, а сьогодні, як ми приїхали, то вже й назад!... Се-ж сором... Не добре, Ганно Степанівно!...“ — міркував собі о. Меркурій.

В салі чутно було тільки тихе, уривчасте хлипанє Ганни Степанівни, та з сумежної кімнати доносило ся цоканє годинника.

— Се останнє слово? — запитав нарешті о. Меркурій.

— Я й сама не знаю, — з роспукою в голосі відповіла Ганна Степанівна. — Поговоріть ще ви з нею... Може ви її переможете, бо я нічого не вдію.

— Попробую, — згодив ся о. Меркурій.

X.

Тим часом Надя сиділа у своїй кімнаті — безсила, розбита після недавньої розмови з матір'ю. Вона чула, що хтось приїхав і догадала ся, хто то мав бути. Голова її йшла кругом; перед нею повстало страшне питанє: —

„що робити?“ Вона рішучо відповіла матери, що ні за кого не піде замуж, але в глибині її душі вагала ся, і се вагання тим дужче мучило її, чим більше вдумувала ся в обставини життя своєї родини. Не легко взагалі розв'язувати такі питання, коли від того чи иньшого рішення залежить добробит близьких, дорогих людей. Сотні разів Надя передумувала своє становище і сотні разів не знаходила певної відповіді, на якій вона могла-б цілком стати. „І туди горяче, і сюди боляче“ — се було для неї не жартом, а самою глибокою житєвою драмою. Нарешті вона надумала і знайшла, як здавалось їй, певне рішення. Вона задля родини пішла-б замуж, але тільки за такого чоловіка, якого вона-б хоч трохи знала. Але йти за чоловіка, що домагаєть ся її, не відаючи, що вона за людина, — се здавало ся їй такою страшною, нелюдською образою, що вся вона аж тремтіла з обридженя від самої думки про такий шлюб. „Хиба я йому потрібна?“ — думала вона, стоячи коло вікна. — „Заблудівка його принаджує. Йому однаково, з ким одружити ся, аби парафія... Ні, я так не можу... не можу...“

Погляд Надії блукав по стежках саду, що вили ся перед її вікном і зупинив ся нарешті на якійсь постаті, що тихо ходила в садку поміж деревом. „Якийсь чоловік,“ — подумала вона і серце її так важко забило ся, що вона схопилась за груди рукою. Вона догадала ся, хто то був...

— Яке гидке, нахабне обличчє,—думала вона далі. — І от за сього чоловіка мене хотять видати...

Але Надя помилила ся: тільки ворожість до того чужого їй чоловіка надала йому в її очах вираз нахабности. Петро тепер почував себе зовсім погано. Драма, яку прочитав він на вимученому лиці господині, так вразила його, що йому аж страшно стало. Ходячи по садку, що тільки-тільки почав одягати ся зеленю, він бажав одного:—коли б швидше вирватись звідсіль. Він ще не бачив Надії, але в тому, що вона й досі не вийшла, він добачав нехтування, зневагу над собою. Але разом з острахом його брало й друге бажання: — побачити ту горду дівчину, що очевидно нехтувала ним, дивила ся може на його з при-

зирством... Що робить ся там, у хаті? думав він. — Чого се дядько так довго не кличе мене?...

— Паничу! — десь здалека почув ся незнайомий голос.

Він швидко обернув ся. Коло ганку стояла наймичка і гукала на його. Він пішов до ганку поспішаючись.

— Матушка просять в горниці обідати, — промовила наймичка.

Петро зітхнув, наче се була зовсім не та звістка, якої він так нетерпляче дождався.

— Добре! Зараз іду! — відповів він наймичці.

Увійшовши в салю він побачив самого о. Меркурія, що стояв коло стола замислений. Почувши чийсь ходу о. Меркурій обернув ся і побачивши Петра, замахав на його руками. Вигляд о. Меркурія був збентежений і виразно показував, що все склало ся так, як того він зовсім не сподівався.

— Не вийшла, — пошепки почав він, коли Петро підійшов до його, — нічого не порадиш! Такого носа наклеїла нам, що й на сьвіт Божий дивитись соромно...

Петро мовчав.

— Стара бідкаєть ся, плаче, просить, та нічого не вдіє. От уперта душа!... Вже я сам хотів побалакати з нею, так не схотіла вийти.

— Нічого не вдіємо, — мовив Петро.

— Та я й сам тієї думки, але-ж Заблудівка, — одно слово — Заблудівка!... Пропаде нї за що парафія!... Нї, я таки спробую ще... От за обідом певно побачимось з нею...

Петра наче хто обухом ударив у тімя. Йому було і страшно і соромно зустріти ся з Надею, але-ж з другого боку й кортіло побачити ту „уперту душу“.

— Тікаймо швидше, — якось несміливо і не дивлячись дядькови в очі промовив Петро, — бо нічого не вийде з сього...

— От ще таки вигдавав! — сердито сказав дядько забувши вже, що перед хвилию і сам був такої-ж думки.

В сю саме хвилину покликали їх до столу.

Надя спершу не хотіла виходити на обід, але далі їй забажало ся побачити ближче того чоловіка, що так

запопадливо домагався її, та й не її власне, — так думала Надя, — а парафії. „Подивлюся на те чудо, — рішила Надя, — і коли він почне притьмом приставати до мене, то я йому прямо скажу, що ніколи не буду його жінкою.“

Коли вона увійшла в їдальню, „чудо“ вже сиділо за столом поруч з о. Меркурієм і зігнувшись, дивилося собі мовчки в тарілку. Всі очі звернулися на неї, скоро вона переступила поріг.

— А, Надежда Мойсеївна! — заговорив, удаючи з себе веселого, о. Меркурій, — аж ось коли ми вас побачили! Здоровенькі були!... А отсе мій небіж...

Надя мовчки привиталася з гостями і сіла за стіл. Місце її за столом припало як раз проти Петра і вона дивилася на його сьміливо, з погордою, неначе викликаючи на борню з собою. Петро не зміг витерпіти її уважного, холодного, аж ворожого погляду і знов втупив свої очі в тарілку.

— Що се вас не видко? — знов почав розмову о. Меркурій.

— Нездужаю, — коротко відповіла Нада.

— При ваших літах та ще й нездужати!... Та я ніколи не був слабкий, як був молодим. Правда, Петре? — звернув він до небіжа, наче той справді міг посвідчити те, що діялось тоді, коли його ще й на сьвітї не було.

— Не знаю, — проказав він, глянувши з зачудованєм на дядька і весь спалахнувши, бо помітив, що Надя гостро дивилася на його, наче ждала його відповіді.

Всім стало якось ніяково, наче якась невідома сила здержувала всіх і не давала говорити вільно. Навіть о. Меркурій, що почав був жартовливу розмову, після невдачного звороту до небіжа зтих. Дивне вражінє зробив на всіх той погляд, якими кидала на свого жениха Надя.

Тихо й сумно пройшов обід; говорили мало, і то найбільш о. Меркурій та Ганна Степанівна. Надя сиділа мовчки і, здавалося, розважувала свої спостереження; Петро не чув стільця під собою, так йому було погано під тим нерухомим, холодним поглядом Наді.

По обіді Надя зараз пішла до себе у сьвітлицю. Спостереження її були цілком неприхильні до свого жениха; він здавав ся їй дурним, нерозвиненим практиканом, що навіть думати не може ні про що иньше окрім звичайних річей та практичних діл. „І за отсе опудало хотять віддати мене!... Ха, ха, ха!“ — аж зареготала ся вона, але регіт той був зовсім не веселий, а примушений. Щось щеміло в неї далеко-далеко під серцем. — „Ніколи сього не буде! Забуду навіть і думати про його!... Юрчику, йди до мене, голубчику мій маленький! — гукнула вона до малого братика, що в сумежній кімнаті майстрував щось з палиці. Він кинув палицю і вбіг зараз до Наді.

— А я отсе коня роблю собі, — загомонів він. — Очи його блищали, личко розгоріло ся і аж пашіло дитячим румянцем. — Бо треба їхати...

— Куди ти поїдеш, любий мій? — говорила Надя, беручи його, на руки і цілуючи та пригортаючи до себе.

— Бо мені Приська казала, що ми маємо кудись їхати... От я й зроблю коня... Приська казала мені: „Гуляйте, паничку, бо вже от-от незабаром поїдете звідсіль...“ Куди ми поїдем, Надю? Куди? — скажи, Надю! — ласив ся хлопець до сестри, що дуже любила його.

Дитяче щебетанє в саме серце вразило Надю. Слухаючи се щебетанє вона блідла; якийсь жах виразно відбивав ся на її обличчю.

— Та ну-ж бо, Надю, скажи.. А я сяду на передок та буду поганяти коней... Но, гнідий!... Можна на передок, Надю?

Кожде слово маленького Юрчика наче ножем краяло Надине серце, наче горячим приском посипали її голову. „Куди вони пойдуть?“ — се питанє, вимовлене устами невинної дитини, так виразно стало у неї перед очима, що вона ніби бачила ті огневі букви, якими було написане се питанє. Куди подінуть ся отсі діти, Юрчик, що його вона без міри любить? Куди?... Надя обернулась кругом, наче шукала відповіді, але все округ неї було так само німе, мовчазне; в її серці раптом прокинувся такий жаль до всього — до Юрчика, до матери, до своєї кімнатки, де вона зросла, до свого садка, що в йому

кожда деревина, кожний кущик був її знайомий, милий; до села, де вона знала всіх людей; до всього, всього тутешнього, рідного, свого, що вона аж застогнала від болю... Все те покинути, віддати родину на бідність, на зневагу... о, ні, — се занадто важка жертва, се вище її сил...

А хлопя не вгавало, воно термосило Надю за рукав, допитуючись:

— Куди-ж ми маємо їхати? куди? Скажи, Надю!...

— Нікуди, голубе мій, дитино моя люба!... — горяче шепотіла Надя, міцно пригортаючи до себе свого „мазунчика“ і обсипаючи його горячими поцілунками. — Нікуди не поїдемо, завсіди тут жити мемо... Нікуди, я не віддам тебе, мій Юрчику дорогий!...

Щось наче порвало ся у неї в середині; вона закрила лице руками і заридала. А Юрчик стояв коло неї, злякано дивив ся своїми нетямущими очима і нарешті й сам почав плакати, забувши про своє досадне питань.

.

Через деякий час в кімнату, де сиділа Надя, увійшла Ганна Степанівна і несміливо запитала у дочки:

— Там... о. Меркурій в останнє питає... чи...

— Скажіть їм, що я готова йти за його, — промовила твердим, впевненим голосом Надя і рішуче махнула рукою...

